

به نام خداوند جان و خرد

دانشکده ادبیات و علوم انسانی دکتر علی شریعتی

«پایان نامه کارشناسی ارشد»

گروه آموزشی تاریخ

تأثیرات سفرهای مظفر الدین شاه به اروپا بر اوضاع سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران

استاد راهنما:

جناب آقای دکتر عباس سرافرازی

استاد مشاور:

جناب آقای دکتر هادی وکیلی

نگارش:

جواد غلامی

زمستان ۱۳۹۱

اظهارنامه

اینجانب جواد غلامی دانشجوی دوره کارشناسی ارشد رشته تاریخ دانشکده ادبیات و علوم انسانی دکتر علی شریعتی دانشگاه فردوسی مشهد نویسنده رساله / پایان نامه تأثیرات سفرهای مظفرالدین شاه به اروپا بر اوضاع سیاسی ، اجتماعی ، اقتصادی و فرهنگی ایران تحت راهنمایی دکتر عباس سرافرازی متعهد می شوم :

- تحقیقات در این رساله / پایان نامه توسط اینجانب انجام شده است و از صحت و اصالت برخوردار است.
- در استفاده از نتایج پژوهشهای محققان دیگر به مرجع مورد استفاده استناد شده است .
- مطالب مندرج در رساله /پایان نامه تاکنون توسط خود یا فرد دیگری برای دریافت هیچ نوع مدرک یا امتیازی در هیچ جا ارائه نشده است.
- کلیه حقوق معنوی این اثر متعلق به دانشگاه فردوسی مشهد می باشد و مقالات مستخرج با نام «دانشگاه فردوسی مشهد» و یا « Ferdowsi University of Mashhad » به چاپ خواهد رسید .
- حقوق معنوی تمام افرادی که در به دست آمدن نتایج اصلی رساله / پایان نامه تاثیر گذار بوده اند در مقالات مستخرج از رساله / پایان نامه رعایت شده است.
- در کلیه مراحل انجام این رساله / پایان نامه در مواردی که از موجود زنده (یا بافتهای آنها استفاده شده است ضوابط و اصول اخلاقی رعایت شده است .
- در کلیه مراحل انجام این رساله / پایان نامه ، در مواردی که به حوزه اطلاعات شخصی افراد دسترسی یافته یا استفاده شده است ضوابط و اصول اخلاقی رعایت شده است.

تاریخ امضای دانشجو

مالکیت نتایج و حق نشر

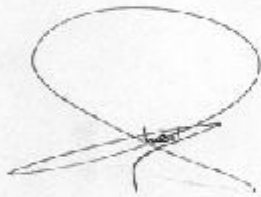
- کلیه حقوق معنوی این اثر و محصولات آن (مقالات مستخرج ، کتاب ، برنامه های رایانه ای ، نرم افزارها و تجهیزات ساخته شده) متعلق به دانشگاه فردوسی مشهد می باشد . این مطلب باید به نحو مقتضی در تولیدات علمی مربوطه ذکر شود.
- استفاده از اطلاعات و نتایج موجود در رساله / پایان نامه بدون ذکر مرجع مجاز نمی باشد.

صور تجلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد

جلسه دفاع از پایان نامه آقای جواد غلامی دانشجوی دوره کارشناسی ارشد رشته تاریخ گرایش: تاریخ ایران اسلامی در ساعت ۳ بعد از ظهر روز پنج شنبه ۹۱/۱۲/۲۷ تالار رجایی دانشکده ادبیات و علوم انسانی با حضور امضا کنندگان ذیل تشکیل گردید. پس از بررسی های لازم، هیأت داوران پایان نامه نامبرده را با نمره به عدد از به حروف و با درجه مورد تأیید قرار داد.

عنوان رساله: تأثیر نثرهای منظرالدین شاه به اروپا بر اوضاع سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران

هیئت داوران

• داور: دکتر بشری دلریش

استادیار گروه تاریخ دانشگاه فردوسی

• داور: دکتر محمدعلی علیزاده

استادیار دانشگاه آزاد شاهرود

• نماینده تحصیلات تکمیلی: دکتر عباس سرافرازی

دانشیار گروه تاریخ دانشگاه فردوسی

• استاد راهنما: دکتر عباس سرافرازی

دانشیار گروه تاریخ دانشگاه فردوسی

• استاد مشاور: دکتر هادی وکیلی

استادیار گروه تاریخ دانشگاه فردوسی

• مدیر گروه: دکتر عباس سرافرازی

دانشیار گروه تاریخ دانشگاه فردوسی

امضا

امضا

امضا

امضا

امضا

تقدیم بہ:

سنگِ صبور زندگی ام

ہمسرم

و بہ نگاہ معصومانہ می

فرزند انم

سپاس

سپاس بی کران خداوند بزرگ را که سنخوران در ستایش وی بانند و شمارندگان شمردن نعمت های وی نتوانند. او که مریاری نمود تا بتوانم با کجک استادان کراتقدم این پایان نامه را به پایان برسانم.

از استاد فاضل و ارجمندم جناب آقای دکتر عباس سرافرازی که صورانه و صادقانه مرا راهنمایی فرمودند کمال تشکر را دارم.

همچنین از زحمات استاد کرامی ام جناب آقای دکتر هادی و کیلی که بی دریغ مرا همراهی نمودند بی نهایت سپاس گزارم.

از استادان محترم و فریخته‌ی گروه تاریخ دانشگاه فردوسی مشهد، به ویژه دکتر مغزی، دکتر عباسی، دکتر ناظمیان فرد و دکتر ایمان پور که از

محضر پر فیض تدریس شان بهره‌برده‌ام سپاس گزارم

از استادان کرامی، جناب آقای دکتر علینزاده و خانم دکتر دلریش که زحمت داوری این پایان نامه را کشیده‌اند سپاس گزارم

از زحمات همسر کرامی ام زهرا حسنی عارفی که در تدوین رساله، یار و همراه من بود صمیمانه قدردانی می‌نمایم

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

فرم چکیده پایان نامه به زبان فارسی

مدیریت تحصیلات تکمیلی

نام خانوادگی دانشجو: غلامی	نام : جواد
استاد(ان)راهنما: جناب آقای دکتر عباس سرافرازی وکیلی	استاد(ان)مشاور: جناب آقای دکتر هادی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی رشته : تاریخ : ارشد	گرایش : ایران اسلامی مقطع
تاریخ دفاع :	تعداد صفحات:
عنوان پایان نامه : تاثیرات سفرهای مظفرالدین شاه به اروپا بر اوضاع سیاسی ، اجتماعی ، اقتصادی و فرهنگی ایران	
کلید واژه ها: سفر ، مظفرالدین شاه ، اروپا ، تجدد ، امین السلطان	

چکیده:(حداکثرده سطر تایی)

هم زمان با تاسیس سلسله قاجار توسط آقا محمد خان ، جهان در آستانه تحولات عظیم سیاسی ، علمی و اقتصادی قرار گرفته بود و قاجارها برای نخستین بار طی جنگ با روس ها از این تحولات آگاهی یافتند. ایرانیان پس از آگاهی از تحولات صورت گرفته در غرب در صدد اقتباس تمدن غربی بر آمدند و از آنجا که در آن زمان ایران درگیر جنگ بود نخستین جنبه های تمدن غرب که مورد توجه قرار گرفت جنبه های نظامی بود. تلاش برای نوگرایی در ایران از زمان عباس میرزا آغاز شد و در طول دوره های بعد از آن ، با وجود فراز و نشیب بسیار کم و بیش ادامه یافت . در دوره ناصرالدین شاه و بویژه در عصر امیر کبیر و سپهسالار روند نوسازی سرعت گرفت . ناصرالدین شاه ، نخستین شاهی بود که با پیشنهاد سپهسالار راهی اروپا شد تا از نزدیک در جریان پیشرفت کشور های اروپایی قرار گیرد . پسرش مظفرالدین شاه نیز به تقلید از پدر در طول سلطنت یازده ساله اش سه بار عازم اروپا گردید . ضعف مالی حکومت در دوره مظفرالدین شاه سبب شد این پادشاه برای تامین هزینه ی مسافرت هایش، مبادرت به گرفتن وام های متعدد نماید . این مساله و نیز باز شدن فضای سیاسی جامعه در این دوره، همراه با گسترش مطبوعات و انجمن ها به سرعت جامعه را به سوی تحولات پیش برد. سفر های مظفرالدین شاه به اروپا پیامد های مختلفی در جامعه داشت که در این پایان نامه بر اساس روش تحقیق تاریخی و با استفاده از منابع تاریخی ، سفرنامه ها و اسناد به این تاثیرات پرداخته شده است.

امضا استاد راهنما

فهرست مطالب:

مقدمه:	۱۰
فصل اول: سفرنامه نویسی در عهد قاجار	۱۹
سفرهای ایرانیان به اروپا در دوره قاجار	۲۰
مروری بر سفرهای ناصرالدین شاه به اروپا	۲۳
سفرهای مظفرالدین شاه به اروپا	۲۵
۱- گزارشی از سفر اول مظفرالدین شاه	۲۸
۲- گزارشی از سفر دوم مظفرالدین شاه	۳۲
۳- گزارشی از سفر سوم مظفرالدین شاه	۳۵
فصل دوم: تاثیرات سیاسی سفرهای مظفرالدین شاه به اروپا بر اوضاع ایران	۳۸
ساختار کلی قدرت قاجارها	۳۹
حاکمان قاجار و جریان تجدد طلبی	۴۱
۱- فتحعلی شاه و محمد شاه	۴۱
۲- ناصرالدین شاه	۴۲
۳- مظفرالدین شاه	۴۵
تاثیرات بر سیاست خارجی	۴۶
۱- روابط ایران و انگلستان	۴۹
۲- روابط ایران و روسیه	۵۳
تاثیرات بر سیاست داخلی	۵۸
عزل امین الدوله از صدارت	۵۸
گسترش نارضایتی عمومی	۶۰

تأثیر سفر ها بر بروز انقلاب مشروطه.....	۶۵
۱-اعتراض روشنفکران و آزادی خواهان.....	۶۵
۲-اعتراض عالمان و روحانیون.....	۶۸
برکناری امین السلطان.....	۶۸
فصل سوم : تأثیرات اقتصادی سفرهای مظفر الدین شاه به اروپا بر اوضاع ایران.....	۷۲
۱- وام های دریافتی از خارج.....	۷۶
۲- واگذاری امتیازات.....	۸۰
الف : امتیازات روس ها.....	۸۱
ب : امتیازات انگلیسی ها.....	۸۲
پ : امتیازات سایر کشورها.....	۸۳
فقر عمومی، تورم و مشکلات اقتصادی.....	۸۴
قرارداد گمرکی و اعتراض بازرگانان.....	۸۷
صنایع و کارخانه جات.....	۹۱
مهاجرت ایرانیان به خارج.....	۹۳
فصل چهارم: تأثیرات نظامی سفرهای مظفر الدین شاه به اروپا بر اوضاع ایران.....	۹۵
ارتش قاجار پیش از مظفر الدین شاه.....	۹۷
اوضاع کلی ارتش در دوره مظفر الدین شاه.....	۱۰۰
ساختار ارتش در دوره مظفر الدین شاه.....	۱۰۲
نیروی قزاق در دوره مظفر الدین شاه.....	۱۰۵
خرید های نظامی مظفر الدین شاه در سفر به اروپا.....	۱۰۷
ساختار نظمی در دوره مظفر الدین شاه.....	۱۰۹

فصل پنجم: تاثیرات فرهنگی سفرهای مظفر الدین شاه به اروپا بر اوضاع	
ایران	۱۱۲
توسعه مدارس و معارف جدید	۱۱۳
مدارس ایران قبل از مظفر الدین شاه	۱۱۳
مدارس دوره مظفرالدین شاه	۱۱۴
۱-مدارس پسرانه	۱۱۴
۲-مدارس دخترانه	۱۱۹
۳-مدارس خارجی	۱۲۰
ورود سینما به ایران	۱۲۱
روزنامه ها	۱۲۲
۱-روزنامه های داخلی	۱۲۲
۲-روزنامه های خارجی	۱۲۹
مهاجرت ایرانیان به خارج و پیامدهای فرهنگی آن	۱۳۱
گسترش تجملات و رواج کالاهای مصرفی	۱۳۳
نتیجه گیری	۱۳۶
منابع و مأخذ	۱۴۱

مقدمه

رفت و آمد افراد یک جامعه به جامعه ی دیگر باعث ارتباط بیشتر و مبادلات فرهنگی بین جوامع مختلف می گردد. تبادل فرهنگی در گذشته که وسایل ارتباط جمعی نظیر رادیو ، تلویزیون ، سینما و اینترنت وجود نداشته معمولا از طریق کتاب ها ، نامه ها ، سفرا و نیز از طریق جاده ها و به واسطه ی سفر صورت می گرفته است؛ بنابراین مبادله ی پیام های فرهنگی بین فرهنگ های مختلف نیز با دشواری هایی همراه بوده است. سفرنامه های باقیمانده از افراد در جوامع مختلف ، شامل اطلاعات مردم شناسی ، جامعه شناسی ، روانشناسی و تاریخی مختلفی می باشد که در هر یک از آنها انعکاس یافته است.

گردشگران اندیشمند همواره تشابهات و تفاوت های میان جامعه ی خود و جامعه ای را که از آن دیدار می کنند ، می سنجند و به مقایسه ی آنها می پردازند. در سفرنامه ها معمولا هم به جنبه ی مادی و هم به جنبه ی معنوی فرهنگ در جوامع مختلف اشاره می شود. دستاوردهای مادی مانند ابزار کار ، وسایل کشاورزی و صنعتی و شکل شهرها و ساختمان و دستاوردهای معنوی مانند هنر ، آداب و رسوم ، زبان و معتقدات می باشد که همواره در معرض قضاوت افراد قرار می گیرد.

سفرنامه در واقع شرح دیده ها و شنیده ها و تجارب شخصی نویسنده است و نقص عمده ی آن می تواند زمان کوتاه مشاهده باشد که قضاوت نویسنده را در مورد مسائل مختلف تحت تاثیر قرار می دهد . علاوه بر این روحيات و خلق و خوی نویسنده ی سفرنامه و شرایط خانوادگی و اجتماعی وی می تواند برداشت های وی را تحت تاثیر قرار دهد. به عبارت دیگر هر فرد در بازدید از مکان های جدید همان چیزهایی را می بیند و در مورد آن بحث می کند که از دید وی جالب به نظر می رسد ، بنابراین خواندن یک سفرنامه علاوه بر این که می تواند اطلاعاتی از کشور میزبان در اختیار خواننده قرار دهد در واقع طرز نگاه نویسنده ی سفرنامه به مسائل مختلف را نیز نشان می دهد.

سفرنامه نویسی و تلاش ایرانیان برای شناخت فرهنگ ، اندیشه و تمدن کشورهای دیگر منحصر به قرون اخیر نیست بلکه از دیر باز بسیاری از اندیشمندان و سیاحان ایرانی کوشیده اند در سفرنامه ها ، به ثبت دیده ها و یافته های خود بپردازند . در دوره ی پیش از قاجار افرادی مانند ابن خردادبه ، سلیمان سیرافی ، ابن رسته ، استخری ، بیرونی ، ناصر خسرو ، خاقانی شروانی و حزین لاهیجی به این امر مبادرت ورزیده اند ؛ اما در دوره ی قاجار است که سیاحت و سفرنامه نویسی در بین ایرانیان باب می شود. در این دوره از طرفی پای غیر ایرانیان به طور فزاینده ای به ایران باز می شود و از طرف دیگر ،

ایرانیان به منظور تحصیل ، تجارت ، سیاحت و سفارت روانه ی کشور های دیگر و اروپا می شوند. برخی از دلایل گسترش سفرهای ایرانیان به اروپا و در نتیجه رشد سفرنامه نویسی در این عهد عبارت است از:

۱- اعزام دانشجویان ایرانی به خارج از کشور توسط حکومت قاجار

۲- توسعه ی راهها و وسایل ارتباطی

۳- افزایش اعزام نمایندگان سیاسی به اروپا توسط حکومت قاجار

۴- ثبات نسبی در ایران دوره ی قاجار پس از جنگ های ایران و روسیه.

۵- سفر شاهان و شاهزادگان قاجاری به اروپا به انگیزه های گوناگون.

۶. ورود صنعت چاپ به ایران.

موضوع اصلی سفر نامه های دوره ی قاجار تماس ایرانیان با دنیای غرب بود. شرایط داخلی ایران در این زمان از بسیاری جهات سیر قهقراپی را طی می نمود و از صنایع و دانش های نوین در ایران خبری نبود ؛ بنابراین زمانی که این افراد راهی اروپا می شدند با دیدن آن همه فن آوری دچار حیرت می شدند و نخستین سفرنامه های ایرانیان عصر قاجار اغلب شامل حیرت نامه ها بود. سفرنامه نویسان دوره ی قاجار در آثار خود کم و بیش ، شیوه ی زندگی مردم عادی را مورد توجه قرار داده و در مواردی نیز شکایات مردم و رفتار پادشاهان را بیان نموده و گاه کوشیده اند با مقایسه ی رفتار حاکمان غربی با فرمانروایان ایران ، مسئولین امور را متوجه نابسامانی های کشور خود سازند. از این رو توجه به این سفرنامه ها می تواند به شناخت اوضاع سیاسی ، اجتماعی و فرهنگی این دوره کمک نماید.

سفرنامه ها ی عصر قاجار با شیوه ی بیان خاص خود، به خوانندگان این امکان را می دادند که با مطالعه ی خاطرات و تجارب آنها ، کشمکش های آنها با تمدن و ارزش های غربی را بهتر دنبال کنند؛ از این رو بررسی این سفرنامه ها در خصوص پژوهش پیرامون آغاز آشنایی ایرانیان با تمدن و اندیشه های غربی می تواند بسیار سودمند واقع شود . در واقع نویسندگان سفرنامه های دوره ی قاجار نخستین کسانی بودند که درهای آشنایی ایرانیان با تمدن غرب را به روی ایرانیان گشودند.

بیان مسئله : دوران حکومت قاجار (۱۳۴۴ - ۱۲۱۱ ه ق/ ۱۹۲۵ - ۱۷۹۶ م) دوران رویارویی

جدی ایرانیان با دورویه ی تمدن غرب، یعنی رویه ی دانش و کارشناسی غرب از یک سو و رویه ی استعماری آن از سوی دیگر بود. البته قبل از آن هم ایرانیان مراداتی با غرب داشتند که در حد گسترده

ای نبود. از اوایل دوره ی سلطنت فتحعلی شاه (۱۲۵۰ - ۱۲۱۲ ه ق) و هم زمان با آغاز جنگ های ایران با دولت روسیه ، ایرانیان به طور نا خواسته درگیر کشمکش های سیاسی سه دولت فرانسه ، انگلستان و روسیه شدند و این در حالی بود که امکانات و توانا یی لازم برای رویارویی با آنان را نداشتند. نتیجه ی چنین مواجهه ای زیان های بسیار بود که ایرانیان متحمل شدند و پیامد های آن در تمام طول دوره قاجار گریبانگیر ایران و ایرانی بود.

کشور ایران اگرچه در طی منازعات سیاسی صورت گرفته در قرن نوزده و بیست میلادی هرگز به طور رسمی مستعمره نشد اما رقابت این دولت ها زیان های بسیاری به آن وارد ساخت. هم زمان با این تحولات سیاسی ، تمدن جدید اروپایی نیز از راههای مختلف وارد ایران گردید . ورود سیاحان اروپایی به ایران که از مدت ها قبل آغاز شده بود در دوره قاجار گسترش چشمگیری یافت . آمد و شد این سیاحان به همراه سفر سیاستمداران و درباریان به اروپا و نیز رفت و آمد بازرگانان و محصلانی که برای تحصیل علوم و فنون جدید راهی اروپا می شدند به تدریج باعث آشنایی ایرانیان با تمدن غرب شد.

آشنایی تدریجی ایرانیان با غرب باعث پیدایش نیازهای جدید در جامعه و حکومت ایران شد. نیاز به دانش و فن آوری جدید ، نیاز به تسلیحات و دانش نظامی اروپائیان و بسیاری نیاز های دیگر. برای رفع این نیازها از سویی بسیاری از اروپائیان به ایران دعوت شدند و از سوی دیگر دانشجویانی به اروپا فرستاده شدند . این مسافران به تدریج مروج فرهنگ غرب در ایران آن روز شدند؛ بدون آنکه بتوانند نیازهای جدید جامعه را برطرف سازند.

نیاز به ایجاد تغییر ، ابتدا در سطح رجال درباری مانند عباس میرزا ، قائم مقام فراهانی ، امیرکبیر و میرزا حسین خان سپهسالار پیدا شد و به تدریج با نظرات اندیشمندانی مانند آخوند زاده، میرزا ملکم خان ، طالبوف ، اسد آبادی و مستشارالدوله تقویت گردید. اگرچه برای کمتر ایرانی در آن زمان قابل درک بود که غرب چگونه غرب شده است اما اغلب ایرانیان اعم از شاه ، درباریان و روشنفکران در یک نکته اتفاق نظر داشتند و آن این بود که جامعه ی ایران باید از وضعیت عقب ماندگی که به آن دچار گردیده خارج شود ، اما ساختار قدرت مطلقه در ایران و منافع درباریان و مستمری بگیران حکومتی از یک طرف و سیاست حکومت های سلطه گر به ویژه روسیه و انگلستان از سوی دیگر مانع از آن می شد که این هدف به آسانی تحقق یابد .

دوران طولانی سلطنت ناصرالدین شاه ، دوران آشنایی هر چه بیشتر ایرانیان با تمدن غرب بود . در این دوره میرزا حسین خان سپهسالار که پی برده بود اصلاح امور ایران جز از طریق شاه ممکن نیست در صدد بر آمد تا شاه را نیز در جریان اصلاحات دخیل سازد بنابراین او را تشویق به مسافرت به فرنگ

نمود. ناصرالدین شاه، نخستین شاه قاجار بود که گام به اروپا نهاد و تحت تأثیر این مسافرت ها دست به اقداماتی نیز زد؛ اما روند بهبود اوضاع کماکان کند پیش می رفت.

با قتل ناصرالدین شاه در ذی الحجه ۱۳۱۳ ه ق پسرش مظفرالدین شاه (۱۳۲۴ - ۱۲۶۹ ه ق) از تبریز وارد تهران شد و با کمک صدر اعظم خود امین السلطان سلطنت را به دست گرفت. پس از روی کار آمدن شاه جدید و با توجه به سخنان اصلاح طلبانه ای که به زبان می آورد امید به اصلاح اوضاع کشور به ویژه در سطح اقشار روشنفکر جامعه زنده شد. مظفرالدین شاه پس از مدت کوتاهی امین السلطان را عزل کرد و امین الدوله را جایگزین وی ساخت و به او دستور داد که هر کاری را می تواند برای اصلاح اوضاع مملکت انجام دهد اما به زودی معلوم شد که این شاه نیز مانند سایر شاهان قاجار بیشتر در پی استفاده از مزایای سلطنت است و دستورات وی برای اصلاح وضع کشور چندان اثری در جامعه نداشت به ویژه که ناصرالدین شاه هم، پولی برای وی باقی نگذاشته بود. مظفرالدین شاه نیز مانند پدرش سه بار به اروپا سفر نمود که این سفرها و تأثیرات آن بر اوضاع سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ایران موضوع این پژوهش می باشد. سوالاتی که در این پژوهش مطرح می شود عبارت است از:

۱- سفرهای مظفرالدین شاه به اروپا چه پیامدهایی به دنبال داشته است؟

۲- انگیزه مظفرالدین شاه از سفر به اروپا چه بود؟

۳- آیا رابطه ای بین سفرهای مظفرالدین شاه به اروپا و ظهور انقلاب مشروطه وجود دارد؟

فرضیه هایی که در این پژوهش مطرح می گردد عبارت است از :

۱- سفر های مظفرالدین شاه به اروپا اگرچه پیامدهای مثبتی در پی داشت، با این وجود به نظر

می رسد این سفرها باعث انحطاط بیشتر اوضاع ایران گردید.

۲- مظفرالدین شاه و همراهان وی، بیشتر به انگیزه تفریح و تفرج راهی اروپا گردیده اند.

۳- سفرهای مظفرالدین شاه به اروپا را می توان یکی از زمینه های بروز انقلاب مشروطه به شمار آورد.

سازمان تحقیق: این پژوهش شامل دو بخش می باشد. در بخش اول، سفرنامه نویسی در دوره قاجار مورد بررسی قرار گرفته و گزارشی از سفرهای مظفرالدین شاه به اروپا ارائه گردیده است.

بخش دوم شامل تأثیرات سفرهای مظفرالدین شاه به اروپا بر اوضاع سیاسی، اقتصادی، نظامی، اجتماعی و فرهنگی ایران می باشد که هر کدام به صورت جداگانه بررسی شده است.

ضرورت انجام تحقیق : اگرچه درباره ی دوره ی سلطنت مظفرالدین شاه تاکنون تحقیقات بسیاری صورت گرفته است اما تاکنون سفرهای این پادشاه به اروپا به طور مستقل مورد کاوش قرار نگرفته است . با توجه به اینکه دوره ی حکومت مظفرالدین شاه دوره ی بسیار مهمی در عرصه ی ایجاد تحول در جامعه ایران محسوب می گردد و در اواخر حکومت این پادشاه انقلاب مشروطیت به وقوع می پیوندد به نظر می رسد بررسی این سفرها و تأثیرات آن بر جامعه ی آن روز می تواند به شناخت بیشتر این دوره کمک کند

سابقه تحقیق : عبدالحسین نوائی در کتاب "ایران و جهان از مشروطیت تا پایان قاجاریه " جلد سوم ، به بررسی سفرهای مظفرالدین شاه به اروپا پرداخته است و مطالبی هر چند مختصر در مورد سفرهای مظفرالدین شاه و پیامد های آن نوشته است. این کتاب، مانند اغلب کتاب هایی که به این موضوع پرداخته اند بیشتر با دید انتقادی به نگارش در آمده است. سایر نویسندگان قدیم و جدید از قبیل احمد کسروی و عبدالله مستوفی نیز اگرچه اشاراتی به این سفرها نموده اند اما تاکنون تحقیق مستقلی که صرفاً به این موضوع اختصاص داشته باشد صورت نگرفته است.

هدف از انجام تحقیق : از آنجا که شناخت تأثیرات سفرهای مظفرالدین شاه، برای مورخان و سایر گروههای سیاسی و فرهنگی جامعه مفید به نظر می رسد هدف از انجام این تحقیق موارد زیر است:

- ۱- بیان انگیزه های مسافرت مظفرالدین شاه به اروپا
- ۲- بررسی رابطه ی سفرهای مظفرالدین شاه به اروپا با واگذاری امتیازات و استقرار خارجی در این دوره
- ۳- شناخت پیامدهای سفرهای مظفرالدین شاه به اروپا

منابع تحقیق: مهم ترین منابعی که در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته است دو سفرنامه ی مظفرالدین شاه به اروپا است که حاوی شرح و توصیف کامل وقایع این سفرها همراه با ذکر جزئیات و مدت سفر شاه و همراهان می باشد.

سفرنامه اول با نام " سفرنامه مبارکه مظفرالدین شاه به فرنگ " توسط میرزا مهدی خان کاشانی به رشته تحریر در آمده است . این کتاب مزین به عکس هایی می باشد که توسط میرزا ابراهیم خان عکاس باشی برداشته شده است. در این کتاب شرح مسافرت اول مظفرالدین شاه به فرنگ از لحظه ای که از تهران راه افتاده ، آمده است. مظفرالدین شاه در سفرنامه خود تمام جزئیات طول سفر اعم از مسافت بین شهرهای مختلف ، اماکن مورد بازدید ، دیدار با پادشاهان و صاحب منصبان مختلف ، توصیف مناظر

بدیع ، چگونگی گذران اوقات فراغت و حتی توصیف گل و گیاهان مسیر سفر و نوع غذا را بیان کرده است. سفرنامه ی شاه اگرچه به قلم خود شاه نگارش نیافته ، ولی ظاهراً خود شاه جمله هایی را بیان می نموده و کاتب وی نیز همان مطالب را می نوشته است و سبک نگارش آن عامیانه و پر از غلط های نگارشی است و فاقد جمله بندی و سایر اسلوب نگارشی است.

سفرنامه دوم مظفردالدین شاه به فرنگ با عنوان " دومین سفرنامه مظفردالدین شاه به فرنگ " توسط فخرالملک به رشته ی تحریر در آمده است. این سفرنامه نیز مزین به عکس هایی از سفر دوم می باشد که توسط میرزا ابراهیم خان عکاس باشی ، عکاس مخصوص مظفردالدین شاه که در این سفر نیز همراه وی بوده برداشته شده است. این کتاب در سال ۱۳۶۲ ه ش چاپ و منتشر گردیده است. مطالب سفرنامه دوم نیز مانند سفرنامه اول است و در آن تمام وقایع سفر از ابتدا تا انتها شرح داده شده است . نسخه ی دیگری از این سفرنامه با مقدمه و حواشی احمد خاتمی در سال ۱۳۸۷ ه ش منتشر گردیده است که در آن بیشتر به جنبه ی ادبی سفرنامه و الفاظ به کار رفته در آن پرداخته شده است و مزین به عکس های جالب و حاشیه نویسی در مورد مکان ها و اصطلاحات رایج در آن دوره می باشد.

سفرنامه های اروپائینی که در دوره ی مظفردالدین شاه به ایران سفر نموده اند یا عهده دار مشاغل سیاسی ، نظامی بوده اند از دیگر منابع این پژوهش می باشد. از مهم ترین منابع در این زمینه می توان از کتاب " خاطرات سیاسی سر آرتور هاردینگ " و "خاطرات ژنرال کاساکوفسکی " نام برد . سر آرتور هاردینگ (Sir Arthur Hardinge) که طی سال های ۱۹۰۰ تا ۱۹۰۵ م. وزیر مختار انگلیس در ایران بود ،وقایع این دوره را از چشم یک ناظر خارجی به رشته ی تحریر در آورده است. در سفر دوم مظفردالدین شاه به فرنگ ، که همراه با دیدار از لندن بود هاردینگ نیز حضور داشته است. نوشته های وی در مورد وقایع این سفر ، به ویژه در مورد وقایعی که در لندن اتفاق افتاده است و مسائل پشت پرده ی انگلیسی ها و قضاوت آنها در مورد مظفردالدین شاه و همراهان بسیار جالب توجه می باشد و در این پژوهش از آن استفاده شده است .

همچنین ژنرال کاساکوفسکی (Gen Kosakowsky) که در دوره ی مظفردالدین شاه فرماندهی نیروی قزاق را در ایران به عهده داشته است در کتاب خود که با عنوان " خاطرات کلنل کاساکوفسکی " چاپ و منتشر گردیده است گزارش های بسیاری به ویژه در مورد اوضاع نظامی این دوره بیان کرده است. این ژنرال ارتش روسیه در خاطرات خود به خوبی اوضاع نظامیان در دوره قاجار را مورد بحث قرار داده است که در این پایان نامه در بحث تأثیرات نظامی سفرهای مظفردالدین شاه از آن استفاده گردیده است .

یکی دیگر از منابع مهم که در این تحقیق از آن استفاده شده است کتاب " *بدایع وقایع نخستین سفر مظفرالدین شاه به اروپا* " نوشته ی کوریلن فرانسوی می باشد. این کتاب شامل مجموعه گزارش هایی مربوط به نخستین سفر مظفرالدین شاه به اروپا می باشد که در جراید اروپایی در آن دوره منتشر گردیده و کوریلن (kurylan) آنها را جمع آوری نموده است. این کتاب در حقیقت مکمل و متمم سفرنامه مظفرالدین شاه است و بعضی وقایع و حوادث این سفر را خیلی دقیق تر و گویاتر از سفرنامه ی خود شاه نوشته است. این کتاب کمک فراوانی به روشن شدن رویدادهای نخستین سفر شاه و روحیه و طرز رفتار شاه و همراهان وی می کند. کوریلن در این کتاب تمام جزئیات مربوط به ملاقات های مظفرالدین شاه با پادشاهان اروپایی ، بازدیدهای وی از نقاط مختلف و به ویژه وقایع مربوط به سفر در پاریس را شرح داده است. و بر عکس سفرنامه مظفرالدین شاه که مالا مال از موارد زاید است ، این کتاب موارد مهم تر و جالب توجه تری را مورد توجه قرار داده است. کتاب بدایع وقایع نخستین سفر مظفرالدین شاه به اروپا بعدها توسط رضا قلی بن جعفر قلی خان نیر الملک ، وزیر علوم به فارسی ترجمه شده است . کاتب کتاب نیز شخصی به نام داود گلپایگانی است.

کتاب " *خاطرات سیاسی امین الدوله* " نیز از منابعی است که حاوی مطالب مهمی از دوره سلطنت مظفرالدین شاه می باشد . میرزا علی خان (۱۳۲۲- ۱۲۶۰- ه ق) که دارای القاب منشی حضور ، امین الملک و امین الدوله است در سال ۱۲۶۰ ه ق در تهران تولد یافت و سال ها تصدی مشاغل مهم از نایب اولی وزارت امور خارجه تا وزارت را عهده دار بود. در دوره ی مظفرالدین شاه نیز مدتی صدر اعظم شاه بود تا آنکه سرانجام در سال ۱۳۲۲ ه ق در سن ۶۲ سالگی درگذشت. امین الدوله خاطرات مفصلی از دوره های ناصرالدین شاه و مظفرالدین شاه دارد که آکنده از غرض ورزی و تهمت زنی به رقبای سیاسی اش می باشد اما در عین حال حاوی گزارش ها و اطلاعات فراوان و گاه منحصر به فردی است که آن را در ردیف منابع دست اول عصر قاجار قرار می دهد. جدا از گزارش های سیاسی موجود در خاطرات امین الدوله ، کتاب دارای گزارش هایی در مورد مسائل درونی دستگاه حاکم مانند رقابت های درباریان ، مسائل اقتصادی و فساد اخلاقی شاه و درباریان می باشد. این کتاب در سال ۱۳۷۰ ه ش توسط حافظ فرمانفرمایان چاپ و منتشر شده است.

یکی از منابع مورد استفاده در این پژوهش کتاب " *خاطرات و خطرات* " نوشته ی مهدی قلی هدایت می باشد. مهدی قلی هدایت پسر علی قلی خان مخبرالدوله و نوه ی رضاقلی خان هدایت است که در سال ۱۲۸۰ ه ق متولد گردیده است . وی در دوره ی حکومت ناصر الدین شاه و مظفرالدین شاه دارای مشاغل گوناگونی از جمله وزارت بوده است . در سفر دوم مظفرالدین شاه به فرنگ ، به درخواست امین السلطان با شاه همراه شد و در کتاب خود با قلمی شیوا ، خاطرات خود را از این سفر نوشته است که حاوی وقایع مهم تاریخی است. هدایت در این کتاب مطالب را بسیار مختصر و با فصاحت کامل بیان نموده و درباره

ی رفتار شاه و همراهان وی در سفر فرنگ و آگاهی از مسائل درونی دربار در این دوره، منبع بسیار خوبی است.

یکی دیگر از منابعی که به خصوص در بحث امتیازات از آن استفاده شده است کتاب "عصر بی خبری یا تاریخ امتیازات در ایران" نوشته ی ابراهیم تیموری است. در بخش اول این کتاب شرح حال و تاریخ زندگانی اشخاص اصلی و مهمی که در اعطای امتیازات دخیل بوده اند آمده است. در بخش دوم کتاب نیز روابط ایران و روسیه و امتیازاتی که روس ها تا انقلاب مشروطه در ایران به دست آورده اند و نیز روابط ایران و انگلستان و امتیازات کسب شده توسط آنها آمده است. همچنین به امتیازات واگذار شده به سایر کشورها در عصر قاجار نیز پرداخته شده است. این کتاب منبع مهمی برای مطالعه در رابطه با مبارزه ی دولت های استعماری برای بسط نفوذ خود در ایران در طی قرن نوزدهم می باشد.

کتاب "تاریخ موسسات تمدنی جدید در ایران" نوشته ی حسین محبوبی اردکانی یکی دیگر از منابعی است که در این پژوهش، به ویژه در بحث اعزام محصل به خارج و تاسیس مدارس جدید از آن استفاده گردیده است. این کتاب در سال ۱۳۵۴ ه ش توسط دانشگاه تهران انتشار یافته است و در آن نویسنده به بررسی مظاهر تمدنی جدید و چگونگی ورود آن به ایران پرداخته است. نویسنده همچنین درباره ی مسائلی مانند اعزام محصل به اروپا در دوره قاجار، تاسیس مدرسه های جدید، روزنامه ها، تلگراف، راه آهن و سایر موسسات تمدنی جدید به تفصیل سخن گفته است.

کتاب "شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره ی قاجاریه" نوشته ی عبدالله مستوفی منبع دیگری است که از آن استفاده شده است. عبدالله مستوفی که خود سال ها عهده دار سمت های مختلف در دربار قاجار بوده، با استفاده از شنیده ها و مشهودات عینی، اسناد و مدارک خانوادگی و روزنامه های آن دوره به موشکافی مسائل فرهنگی و اقتصادی جامعه پرداخته و در جلد دوم کتاب خود که وقایع دوران سلطنت مظفرالدین شاه را در بر می گیرد، در مورد زد و بند های درباریان، وام های دریافتی از بیگانگان، سفرهای مظفرالدین شاه و نیز مسائل فرهنگی آن دوره مطالب جالب توجهی را به رشته ی تحریر در آورده است.

منبع دیگر این پژوهش کتاب "تاریخ بیداری ایرانیان" نوشته ی ناظم الاسلام کرمانی می باشد. نویسنده ی مشهور کتاب محمد ملقب به ناظم الاسلام پسر علی می باشد که در سال ۱۲۸۰ ه ق در کرمان متولد گردیده است. ناظم الاسلام از ذی الحجه سال ۱۳۲۲ ه ق به ثبت دیده ها و شنیده هایی پرداخته است که آنها را به انقلاب ایران و بیداری ایرانیان مربوط می پنداشته است. وی به بسیاری از محافل و مجامعی که آزادی خواهان، آشکار یا نهان برای تحصیل آزادی و مبارزه با استبداد تشکیل می

داده اند دسترسی داشته و حتی در این مجالس شرکت می نموده است . بنابراین بسیاری از اخباری را که نقل می کند در واقع شرح مشاهدات مستقیم وی می باشد.

فصل اول:

سفرنامه نویسی در عهد قاجار